

NƏZƏRİ DİLÇİLİK

UOT: 81.23

MAYİL B. ƏSGƏROV*
SEVİNC R. RZAYEVA**“ANLAYIŞ”, “MƏNA”, “DISKURS”, “NİTQ” VƏ “MƏTN”
ƏTRAFINDA MÜZAKİRƏLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə “anlayış” və “məna” cütlüyü, eləcə də “diskurs”, “nitq” və “mətn” üçlüyü linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından şərh edilir.

Sübut edilir ki, anlayış və məna eyni gerçəklik vahidi ilə bağlı insan beynində yaranan ilkin və sonrakı təsəvvürdür. İlkin olan anlayışdır və o gerçəklik vahidinin dərk edilməsi zamanı mənimsənilir. Gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yarananda ona ad verilir. Verilən bu ad, təbii ki, söz mahiyyəti daşıyır. Gerçəklik vahidinə məxsus anlam, bundan sonra, eyni zamanda onun adının mənası funksiyasını da yerinə yetirir.

Eyni linqvo-psixoloji mövqedən yanaşmaqla diskurs, nitq və mətn ilə bağlı problemə də aydınlıq gətirmək mümkündür:

1) danışan və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı və bütün təmas imkanlarına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən ünsiyyət nəticəsində diskurs yaranır. Kənardan baxan şəxsin həmin diskursla təması, eynilə gerçəklik vahidi ilə təmasa bərabərdir.

2) danışan və dinləyən şəxslərin qismən məhdud təmas imkanlarına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən ünsiyyət nəticəsində nitq yaranır. Kənardan baxan şəxsin həmin nitqlə təması, eynilə gerçəklik vahidinin şəkli və ya simvolu ilə təmasa bərabərdir.

3) dinləyən şəxsin danışan şəxslə birbaşa təmasının olmadığı şəraitdə informasiya mübadiləsini təmin edən dil vahidləri silsiləsi mətn adlanır. Bu şəkildə reallaşan informasiya mübadiləsində dinləyən şəxsin özü kənardan baxan şəxs statusunda olur.

Açar sözlər: anlayış, məna, diskurs, nitq, mətn

Giriş. Bu məqalədə əsas məqsəd “anlayış” və “məna” cütlüyü, eləcə də “diskurs”, “nitq” və “mətn” üçlüyü ətrafında gedən müzakirələrə linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından aydınlıq gətirməkdir. Məqalədə irəli sürülən əsas fikir ondan ibarətdir ki, istər “anlayış” və “məna”, istərsə də “diskurs”, “nitq” və “mətn” fərqli yanaşma tərzii və baxış bucağı əsasında ortaya çıxan problem və məsələ mahiyyəti daşıyır. Problemə linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından yanaşmaqla bu problemi asanlıqla həll etmək, hətta onun psevdoproblem mahiyyəti daşdığını əsaslandırmaq belə mümkündür.

Anlayış və məna problemi. Məlumdur ki, XX əsrin birinci yarısından etibarən bir çox elm

sahələri üzrə mütəxəssislər, o cümlədən də dilçilər anlam və məna problemi ətrafında mübahisələr aparırlar. Müasir semasiologiyada sözün məzmunu sahə nəzəriyyəsi bazasında nüvədən, eləcə də yaxın və uzaq periferiyalardan əldə edilən semem və semlərin sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Bu məsələ rus dilçiliyində V.Q.Qak, N.D.Arutyunova, Y.S.Kubryakova, A.A.Leontiyev, A.A.Ufimsevin əsərlərində tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində eyni termindən istifadə etməklə anlam probleminin tədqiqinə F.Y.Veysəllinin əsərlərində rast gəlinə də [Veysəlli: 2010], həmin məslə daha əvvəl məna, anlayış və məna mənbəyi adı altında A.Axundov tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir.

Linqvistik araşdırmalarda “anlam” qeyri-linqvistik, əksər halda məntiqi və fəlsəfi kriteriyaya kimi qəbul edilmişdir. Anlamın yaranması, qavranılması və başa düşünülməsi proseslərinə müraciət etmədən öyrənilə bilən məna isə “xüsusi dil fenomeni” kimi nəzərdən keçirilmişdir. Problemin öyrənilmə tarixinin Q.Freçe

* Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və Psixolinqvistika şöbəsinin müdiri, mayil62@yandex.com

** Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dənizçilik Akademiyasının əməkdaşı, s_rzayeva@list.ru

yaradıcılığında xüsusi yeri olduğuna işarə edən F.Veysəlli ondan iqtibas gətirir: "İşarələndən başqa, bunu işarənin mənası da adlandırılır, işarə ilə (ad, söz birləşməsi, yazılı işarə) bağlı bir şey də var ki, mən bunu işarənin anlamı adlandırardım (Sinn des Zeichens). Həmin anlamda təmsil olunanın (əşya, predmet və hadisənin – F.V.) növü ifadə olunur" [Veysəlli: 2010, s.11]. F.Veysəlliyə görə, "İnikas öz obyektinə müqayisədə ikincidir, bu, şüurdakı izdir, ləpirdir. Ancaq o, davranışa təsir göstərir. Bir tərəfdən, işarənin maddi eksponentləri onlarla bağlı şüurda olan təsəvvürlər zəminində tələffüz olunur, digər tərəfdən, işarə nəinki real gerçəkliyi əks etdirir, o həm də həmsöhbətdə müəyyən assosiasiyalar doğurur" [Veysəlli: 2010, s.13].

Q.Freçenin "2+5 və 3+4 eyni olsalar da tərki binə görə həmin şeylər deyildir" fikrinə istinad edən F.Veysəlli işarə ilə işarələndən arasında forma ilə məzmunun qarşılaşması durur fikrini irəli sürür [Veysəlli: 2010, s.14]. Bütün bunlardan sonra F.Veysəlli məna ilə anlamın fərqləndirilməsində israr edir: "24" və "4x4" eyni mənalıdır, lakin eyni anlamlı deyildir. Bu o deməkdir ki, onlar eyni fikrə malik deyildir" [Veysəlli: 2010, s.14].

F.Veysəlliye görə işarə ilə onun anlamı və mənası arasında ardıcıl bağlılıq ondan ibarətdir ki, işarəyə bir anlam və buna müəyyən məna uyğun gəlir, halbuki mənaya təkə işarə daxil deyil. Eyni anlam müxtəlif dillərdə, həmçinin bir dildə müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Biz "A" ifadəsinin anlamından danışırıqsa, onda belə deyə bilərik ki: "A ifadəsinin anlamı" ilə bağlı vasitəsiz nitqdə anlamdan danışırıq, yəni başqasının sözünü deyirik. Sözlər vasitəsiz nitqdə vasitəsiz işlənir və vasitəsiz məna kəsb edir. Beləliklə, Q.Freçə sözün ad mənasını vasitəsiz mənadan, adın anlamını vasitəsiz anlamdan fərqləndirir. Sözün vasitəsiz mənası onun adı anlamıdır. İşarə, anlam və məna əlaqəsindən danışanda bu istisnayı həmişə göz önündə saxlamalıyıq [Veysəlli: 2010, s.17].

F.Veysəlli sonda məna və anlamdan təsəvvürün fərqləndirilməsini təklif edir. İşarənin mənası anlam baxımından dərk olunan əşyadırsa, onun haqqında təsəvvürün anlam təəssüratlarından əldə edilən xatirədir, zahiri və daxili hərəkətlərindən meydana gələn obrazdır, şəkildir. Anlam təəssüratların və hərəkətlərin ruhda izi qalan şeylərdən ibarət təsəvvürlər və pred-

metlərdir. Eyni anlamda eyni təsəvvürlər eyni anlamlarla bağlı olur. Təsəvvür subyektivdir, iki adamın təsəvvürü eyni ola bilməz. Anlam çoxların ümumi sərvətidir, odur ki, o, fərdin ruhunun bir hissəsi deyildir [Veysəlli: 2010, s.17].

Anlam probleminin araşdırılmasına F.Y.Veysəlli və C.M.Babayevin "Kritika və semiotika" jurnalında dərc etdirdikləri "Linqvofəlsəfi konsepsiyalarda anlam məsələsi" məqaləsində də rast gəlinir. Müəlliflər bu məqalədə anlam və mənanın N.Tusi tərəfindən də fərqləndirildiyini qeyd edirlər [Вейсялли: 2016, s.17]. Anlam və mənanın fərqləndirilməsini koreferent adlar: iki və daha artıq ad eyni bir denotatı işarələyirsə, onlar nə ilə - anlam və ya məna ilə fərqlənirlər çərçivəsində araşdırmağa cəhd edən Q.Freçə problemi aşağıdakı kimi həll edir: "koreferent adlar və ya ifadələr ekstensional cəhətdən fərqlidir, yəni eyni bir mənaya malikdirlər, intensional cəhətdən isə fərqlidirlər, yəni fərqli anlama malikdirlər" [Вейсялли: 2016, s.37]. Q.Freçenin bu qəbildən olan fikirlərinə istinad edən müəlliflərin qənaətinə görə, "məna konkret dilin müəyyən vahidlərinin məzmun tərəfini təmsil edirsə, anlam həmin dilin müxtəlif vahidləri və müxtəlif dillərin vahidləri ilə ifadə oluna bilər, bundan başqa, anlam təkə dil vahidləri ilə deyil, həm də paralingvistik vasitələrlə də ifadə oluna bilər [Вейсялли: 2016, s.41].

A.Məmmədov və M.Məmmədov anlam prosesinin baş tutmasında metaforun rolunu xüsusi qeyd edirlər: "İnsanların anlam prosesinin kateqoriyalaşmasının öncədən hazır sistemlərinin bir hissəsi kimi metaforlar diskursda, əsasən müvafiq dünyagörüşlərinin müxtəlif yollarla təsvirini əks etdirir" [Məmmədov: 2013, s.82].

Belə hesab edirik ki, linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə bütün səviyyələrdən olan dil struktur vahidlərini və onlara aid olan istənilən problemi, o cümlədən anlam və məna ilə bağlı problemləri də linqvo-psixoloji cəhətdən şərh və həll etmək mümkündür.

Əslində, anlam və məna probleminin özü, yəni belə bir problemin varlığı və ya yoxluğu onlara yanaşma tərzində əsasən müəyyən olunmuşdur. İndiyə qədər, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar anlam və mənaya ya məntiq mövqeyindən, ya da linqvistik mövqedən yanaşmışlar. Bu səbəbdən də anlam məntiqi, məna isə linqvistik fenomen elan edilmişdir. Bu fikrin ideya atası hesab edilən Q.Freçə öz mövqeyinin əsri

olmuş və uzun-uzadı izahlar verərək anlam və mənanın fərqli xüsusiyyətlərini, məntiqi və linqvistik cəhətlərini ortaya qoymağa çalışmışdır.

Onun fikrini davam və inkişaf etdirən F.Veysəlli, C.Babayev, A.Məmmədov, M.Məmmədov və başqaları kimi bir çox Azərbaycan dilçiləri də eyni xətti davam etdirmişlər. Əgər bu məsləyə linqvo-psixoloji cəhətdən yanaşsaq, qəti əminliklə belə deyə bilərik ki, anlam və məna problemi, ümumiyyətlə, mövcud deyil. Çünki anlam da, məna da, eyni bir gerçəklik vahidinin fərqli müstəvilərə düşən proyeksiyası və ya kölgəsidir.

Bu məsləyə linqvo-psixoloji mövqedən yanaşsaq, belə deyə bilərik ki, anlam gerçəklik vahidinə məxsus olan birinci sıra gerçəklik elementidir (Ge1). Hər hansı bir gerçəklik vahidi ilə təmas anında onun ən üzdə olan xüsusiyyəti, yəni gerçəklik elementi seçilib ayrılır və əsas yaddaşa qeyd edilir. Bununla da dərkətmə prosesi reallaşmış və başa çatmış olur. Bəzən dərk edilən gerçəklik vahidinin adı onu dərk edən şəxsə məlum olmur və ya həmin ana qədər bu gerçəklik vahidinin adı, ümumiyyətlə, mövcud olmur. Belə məqamlarda hansısa bir məna haqqında, xüsusilə də sözə və ya işarəyə ekvivalent olan məna barəsində danışmaq yersizdir. İki elementli natamam kodlar (Ge1 + İO1 = Knt) əsasında dərk edilən bütün gerçəklik vahidlərində vəziyyət məhz belədir.

Həmin gerçəklik vahidlərinə yalnız o zaman ad verilir ki, onlarla bağlı kimə isə informasiya vermək ehtiyacı yaransın. Gerçəklik vahidinə ad verilən anda onun 2 elementli intellekt koduna daha 2 element əlavə olunur və bu kod 4 elementli tam intellekt koduna transformasiya olunur [Əsgərov: 2015, s.100]:

$$(Ge1 + İO1) + (Ge2 + İO2) = Ktam$$

Gerçəklik vahidinə ad verildəndən sonra, bu ana qədər anlam adlandırdığımız şey, yəni Ge1, eyni zamanda həmin gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edən ikinci sıra gerçəklik elementinin (Ge2), yəni sözün mənası statusunu da qazanmış olur. Başqa sözlə desək iki elementli kodda anlam dediyimiz gerçəklik elementinə 4 elementli kod daxilində artıq məna deyirik. Bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından anlam və məna eyni bir gerçəklik vahidinin fərqli güzgülərdəki əksi və ya fərqli sistemlərə aid müstəvilərdəki proyeksiyasıdır.

Sonda bunu da əlavə etmək istərdik ki, antroponentrik yanaşma anlam və mənanın qarşılıqlı şəkildə dərk olunmasını şərtləndirir. Başqa sözlə, nə məna, nə də anlamı avtonom varlıqlar kimi dərk etmək düzgün deyil, onlar bir-birindən ayrılmazdır. Heç bir anlam mənalı vahidlər olmadan adresata çatdırıla bilməz. Anlama təsir edən hər şey – onu gücləndirən, dəyişən, yox edən hər şey, bu və ya digər formada mənaya da eyni təsiri göstərmiş olur. Və əksinə, mənanı xarakterizə edən hər şey anlama da aiddir. Nə mənanı anlamdan, nə də anlamı mənadan tam şəkildə təcrid etmək mümkün deyildir. Biz bu fikrin tərəfdarıyıq ki, məna və anlam ikili bir fenomendir.

Diskurs, nitq və mətn problemi. Bənzər cəhətlər, yəni yanaşma bucağının fərqliliyi səbəbi ilə, problem kimi görünən xüsusiyyətlər diskurs, nitq və mətn anlayışları ətrafında da müşahidə edilir. Məsələn, T.A. van Deyik diskurs və mətni fərqləndirərkən yazır: “Diskurs aktual tələffüz edilmiş mətn, mətn isə tələffüz edilməmiş abstrakt qrammatikasıdır. Diskurs nitqə, aktual nitq hərəkətinə aid anlayış, mətn isə dil sisteminə və ya formal linqvistik biliklərə, linqvistik sərişələrə aid anlayışdır” [Dijk: 1998, s.191-192].

Diskursiv praktikanın əsasını insanların yalnız bilik, fikir və mühakimələri deyil, həm də onların təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi, obyektivləşdirilməsi və dil strukturlarında təzahürü təşkil edir. Koqnisiya dünyanın dil strukturları vasitəsilə dərk edilməsi, diskurs isə dərk olunanın məzmun və mahiyyətin şərhinin nəticələrinin ötürülməsi prosesi kimi izah və qəbul edilir.

Diskurs dilçiliyin yeni tədqiqat obyektinə kimi xüsusi tədqiqat metodlarının, yəni diskurs təhlili metodlarının işlənilməsinə tələb edir. Demək olar ki, diskurs təhlili xüsusi elmi istiqamət kimi formalaşmışdır. Diskurs təhlili tədqiq edilən dil materialının təsviri və izahında ekstralingvistik amillərin nəzərə alınmasını tələb edir və bu, tədqiqatçıya şərhin üfqlərini genişləndirməyə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, müasir dilçilikdə diskurs nəzəriyyəsi hələ də təşəkkül mərhələsindədir, onda bu məsələnin həllində dil haqqında elmdə mövcud olan təsəvvürlərdən çıxış etməyə məcburuq.

Bəzən belə hesab edilir ki, diskurs geniş anlamda bizim şüurumuzda dünya mənzərəsi-

nin subyektiv nitq-fikir inikasıdır. Diskurs dünya mənzərəsinin verbal representasiyasının əsas vasitəsidir. Diskurs dil fəaliyyəti prosesi və onun nəticəsinin, yəni mətnin vəhdətidir. Mətn diskursun tərkib hissəsidir. Mətn isə dil fəaliyyəti nəticəsində yaranan statik obyektədir. Burada bir tərəfdən yazılı mətn, yəni qrafik simvolların ardıcılığı, digər tərəfdən isə şifahi mətn - maqnit lentı daşıyıcısında qeydə alınmış bilən akustik siqnallar aiddir. Diskurs mətnin özündən savayı onun yaranması və anlaşılmasında zaman daxilində baş verən prosesləri də ehtiva edir.

F. Veysəlliyə görə, "diskurs digər kommunikativ vasitələrin çulğalaşdığı meydana, onun funksiyası, növləri, hüdudları və əlamətləri müəyyən mənada sırf dil elementlərindən başqa, fərqli cəhətlərin də aşkar edilməsilə səciyyələnir" [Veysəlli: 2010, s.10].

Müasir anlamda diskurs mətn linqvistikasının termini kimi mətn çərçivəsində və ya onun fraqmenti kimi müəyyənləşdirilir və həmin mətnin aktuallaşma şəraitinin ayrılmaz komponenti keyfiyyətində qəbul edilir. Müasir dilçilikdə diskursun mahiyyətinin sadələşməsində geniş və dar yanaşmalar mövcuddur.

A.Məmmədovun qənaətinə görə, "diskurs insanın koqnitiv mexanizminin ümumi aspektlərini izah edən ideal bir platformadır və faktiki olaraq, biliyin strukturları olan konseptlərlə müxtəlif səviyyəli və təbiətli linqvistik representasiyalar arasında əlaqələrin yaranmasını təmin edir" [Məmmədov: 2001, s.45]. Müəllifə görə, "diskursa sosio-koqnitiv yanaşma yalnız sosial kontekstə deyil, həmçinin diskurs iştirakçılarının səriştə və fon biliyinə və bundan irəli gələn koqnitiv qabiliyyətlərinə əsaslanır" [Məmmədov: 2001, s. 47]. A.Məmmədovun diskurs iştirakçılarının koqnitiv qabiliyyətini aşağıdakı kimi təsnif edir: mətni göndərən diskursda başa düşmə, interferensiya və şərh üçün zəruri olan müəyyən linqvistik və ritorik vasitələrdən istifadə edir; mətni qəbul edən diskursun formalaşması prosesində yeni bilikdən istifadə edir [Məmmədov: 2001, s.47].

Xronoloji baxımdan mətn dilçiliyi haqqında fikir və nəzəriyyələr diskursiv yanaşmaları xeyli qabaqlayır və buna görə də tədqiqatçıların diqqəti uzun müddət dilin ifadə planının tədqiqinə cəmləşmişdi. Bunun əvəzində kommunikativ təsirin koqnitiv, psixoloji, linqvokulturo-

loji və başqa məzmun komponentlərinə yetərinə diqqət yetirilməmişdir. Bu gün diskursun müasir linqvistik təhlil vəzifələrinə kommunikasiya gedişində informasiyanın kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması və qanunauyğunluqları, o cümlədən diskursun semantik və struktur xüsusiyyətlərinin (formal və məzmun) aşkar edilməsini aid edirlər. Diskursa iki fərqli yanaşma - sosial və sosiokoqnitiv yanaşmaların və ikincinin birincini, yəni sosial yanaşmanı inkar etmədiyini qeyd edən A.Y.Məmmədov yazır: "... diqqət artıq diskursun yaranmasında yalnız sosial situasiyanın deyil, həmçinin kommunikativ situasiyanın da həlledici roluna yönəlmişdir" [Məmmədov: 2001, s.45] və ya "diskursa sosio-koqnitiv yanaşma yalnız sosial kontekstlə deyil, həmçinin diskursun səriştə və fon biliyinə və bundan irəli gələn koqnitiv qabiliyyətlərinə əsaslanır" [Məmmədov: 2001, s.47].

Əksər halda belə hesab edilir ki, "mətn" və "diskurs" anlayışlarının müxtəlifliyinin indikatoru onların diferensial əlamətləridir. Yəni, diskursun anlaşılması, geniş mənada onu zaman və məkan daxilində, həm də kontekstdə iştirakçılar arasında baş verən kommunikativ hadisə kimi təqdim edir. Mətn isə başlıca olaraq onun struktur-semantik xarakteristikasının ayırd olunmasını tələb edir. Diskurs gizli şəkildə şüur və koqnisasiya anlayışlarını ehtiva etdiyindən sintaqmatik deyil, paradigmatikdir və bunun nəticəsi kimi mətndən genişdir. Beləliklə, diskurs dedikdə, mürəkkəb koqnitiv-kommunikativ hadisə, təkcə onun sosial konteksti yox, həm də kommunikasiya iştirakçılarının niyyətini səciyyələndirən praqmatik məqsədləri, həmçinin kommunikativ məkanı və həmin anda iştirakçılar üçün aktual olan diskursiv təsir üçün ümumi biliklər başa düşülür.

Azərbaycan dilçilik elmində son dövrlərə qədər təhlilin cümlə üzərində qurulması prinsipi daha geniş yayılmışdı [Abdullayev: 1974; Məmmədov: 2013]. Yalnız keçən əsrin sonlarından başlayaraq mətnin bir bütöv halında götürülərək öyrənilməsi həyata keçirilməkdədir. Ə.Abdullayevə görə, "mətn linqvistikasının ən müvəffəqiyyətli təsnifatlarından biri onun "istifadədə olan dili" öyrənən elm kimi təyin edilmişdir" və ya "mətn – kodlaşma prosesinin nəticəsi və kommunikasiya prosesində dekodlaşma prosesinin obyektidir" [Abdullayev: 2006, s.61].

E.S.Kubryakovanın koqnitiv-linqvistik tərifi-
fində “diskurs, hər şeydən əvvəl, koqnitiv hadi-
sədir, yəni biliyin ötürülməsi və ya biliklərin
yenidən işlənilib hazırlanması üçün verilən sorğu
və ya müəyyən məqsədlər üçün biliklərlə əmə-
liyyatlardır (hazır biliklərdən istifadə etmək və
ya yenilərinin yaradılmasıdır). Bu müəllif belə
bir ideya irəli sürür ki, informasiya və onun tət-
biqi ilə əlaqəsi olmayan heç bir diskursiv fə-
aliyyət ola bilməz [Кубрякова: 1994, s.10].

A.Məmmədov və M.Məmmədov diskursun
dilçilikdə iki aspektdən öyrənildiyini qeyd edir-
lər: “Birincisi, diskurs strukturu obyekt kimi
tədqiq edilə bilər. İkincisi, dilçiləri diskurs öz-
lüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə
təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər.
Məsələn, artikkelər, bağlayıcılar, zərflər, cümlə-
də söz sırası diskursiv amillərlə izah oluna bi-
lər” [Məmmədov: 2013, s.23].

Tədqiqatçılar diskursun strukturunda iki
əsas səviyyəni - qlobal və lokal səviyyələri
fərqləndirirlər. Qlobal struktur (makrostruktur)
daha böyük diskursiv tərkibi vahidləri (məsə-
lən, qəzet məqaləsindən söhbət getdikdə buna
abzas misal ola bilər) əhatə edir. Lokal struktur
və ya mikrostruktur minimal vahidlərdən təşkil
olunmuşdur və əksər tədqiqatçılar belə vahidlə-
rə predikasiyanı (klauza) aid edirlər [Карасик:
2000, s.26].

Bir tərəfdən F.Veysəlli “istənilən sahədə
konkret bir mövzuya həsr olunmuş söhbəti,
mükəlliməni diskurs adlandırmağı” təklif edir
[Veysəlli: 2010, s.9], digər tərəfdən isə diskurs
və mətni fərqləndirən əlamətləri sistemləşdir-
məyə çalışır: 1) diskurs linqvo-sosial sahəni
əhatə edir, mətn isə sırf linqvistik sahəyə aiddir
[Veysəlli: 2009, s.20]; 2) diskursla mətnin
qarşılaşmasında birincini proses, ikincini isə
prosesin nəticəsi kimi götürürlər. ...diskurs hər-
əkətdir, fəaliyyətdə olandır, real danışmaq aktı ilə
bağlıdır. Mətn isə fiksasiya olunmuş, tamamlan-
mış formadır. Diskurs mətndə və mətn vasitə-
silə reallaşır; 3) diskurs və mətn aktual-virtual
qarşılaşmadır [Veysəlli:2010,s.21]; 4) diskurs
real və potensial (virtual) ölçüləri olan sistem
kimi müəyyən edilir [Veysəlli:2009, s.22].

Ə.Abdullayevə görə, “Diskurs mətndən ge-
niş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil
fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir. Dis-
kursun öyrənilməsinə meyl müasir funksiona-
lizmin, onu dilçiliyin bir çox başqa cərəyan-

larından və əvvəlki dilçilik məktəblərindən
fərqləndirən fundamental cəhətdir” [Abdulla-
yev: 2006, s.181].

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi ba-
zasında diskurs, nitq və mətni belə şərh etmək
olur:

Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə)
təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommuni-
kantın vizual və vokal təmas məsafəsində ol-
duğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində ya-
ranır. Diskursiv ünsiyyətə, real həyatda əyani
şəkildə yaşanan ünsiyyət də demək mümkündür.
Bu ünsiyyət üçün aktiv və passiv kommuni-
kant faktorunu nə qədər vacibdirsə, həmin ün-
siyyətin cərəyan etdiyi real zaman, şərait və si-
tuasiyanın özü də bir o qədər vacibdir. Danışan
və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı, bir-biri-
ni həm görmək, həm də eşitmək imkanına malik
olduğu təbii şəraitdə baş verən dialoq,
söhbət, mübahisə və s. diskursun ən bariz nü-
munəsi hesab oluna bilər. Burada qeyd edilən
“təbii şərait” ifadəsi çox vacib faktorlardan və
ya şərtlərdən biridir. Çünki, təbii şəkildə baş
verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. artıq
diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır [Əsgərov:
2018, s. 259-266].

Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində
reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində ya-
ranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommuni-
kantın vokal təmasdan başqa, digər təmas im-
kanı mövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib
olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kom-
munikantdır. Nitqin yaranması baxımından real
şərait və situasiya, artıq, o qədər də böyük əhə-
miyyət kəsb etmir. Çünki bu ünsiyyət forması
üçün vizual və digər təmas faktorları arxa plana
keçir. Əgər belə olmasaydı bu ünsiyyət nəticə-
sində nitq deyil, diskurs yaranardı. Nitq vasitə-
silə təmin edilən ünsiyyətin ən bariz nümunəsi
aktiv və passiv kommunikanın bir-birini gör-
mədən qurduğu ünsiyyətdir. Məsələn vizual gö-
rüntünü məhdudlaşdıran hər hansı bir maneə ar-
xasından edilən söhbət, uzaq məsafədən tele-
fonla qurulan ünsiyyət və s. Amma bunu da nə-
zərə almaq lazımdır ki, artıq elm, texnika və
texnologiyalar çox inkişaf etmişdir. Son döv-
lərdə görüntü imkanına da malik olan telemost,
videotelefon, skayp və s. üsullarla qurulan ün-
siyyətin nitq, yoxsa diskurs yaratması məsələsi
bəzi hallarda şübhələrə yol açır. Əvvəllər bir-
mənəli şəkildə nitqin yaranması kimi qəbul edi-

lən bəzi ünsiyyət formaları ilə bağlı artıq belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, onlar indi diskursun yaranmasına xidmət edir. Nəzər almaq lazımdır ki, 3D ekranının qeyri-adi imkanları bizi o məkanın ortasında olduğumuza inandırmağa çalışsa da, istənilən halda biz o məkanda deyilik. Görüntü hər nə qədər keyfiyyətli olursa olsun, ekranda gördüyümüz çiçəyin ətrini, qarçovğunun soyuqluğunu, günəşin və ya alovun istisini hiss etmirik. Amma səsin bütün tonlarını, notlarını və titrəyişlərini insan qulağını tam şəkildə aldada biləcək real vokal səviyyədə eşidirik. Buna görə də belə bir ünsiyyət nəticəsində məhz nitqin yaradığını qəbul edirik [Əsgərov: 2018, s. 259-266].

Mətn, bir qayda olaraq, məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikanın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır. Nitqdə, sadəcə, məkan baryerini aşmaq imkanı olduğu halda, mətndə tam real olmasa da, həm zaman, həm də məkan baryerini aşmaq potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, mətn real zaman və məkan daxilində heç bir təması olmayan aktiv və passiv kommunikanın arasında şərti ünsiyyətin baş verməsi ilə bağlı illüziya yaratmaq potensialına malikdir. Belə ki, bu gün biz yüz il, min il əvvəl yaşamış bir şairin, filosofun əsərlərini oxuyaraq sanki onunla şərti ünsiyyətdə oluruq. Zaman və məkan baxımından onlardan çox-çox uzaqlarda olsa da, heç bir real təması olmasa da, oxuduğumuz mətn onlarla ünsiyyət illüziyası yaradır. Real ünsiyyət olmasa belə, oxunan mətn vasitəsilə onların fikirlərini mənimsəmiş, dərk etmiş oluruq [Əsgərov: 2018, s. 259-266].

Diskurs, nitq və mətnlə bağlı buraya qədər deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərək ki, mətn nitqin, nitq isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılığı, rəmzi və ya simvoludur. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanan bu yanaşma tərzini belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni birinci sıra gerçəklik elementi (Ge1), mətn isə bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge2). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsini sxematik şəkildə belə ifadə etmək mümkündür:

$$(Ge1 + \dot{I}O1) + (Ge2 + \dot{I}O2) = D\&Gv$$

Burada $\dot{I}O1$ birinci sıra gerçəklik elementinin, $\dot{I}O2$ isə ikinci sıra gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazıdır [Əsgərov: 2018, s. 259-266].

Diskurs, nitq və mətnin qarşılıqlı olaraq bir birinə çevrilmə və ya transformasiya imkanları mövcud olsa da bəzi istisnalar da vardır. Belə ki, diskursun tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, diskurs gerçəklik vahididir və istənilən gerçəklik vahidi kimi onun tam və axıracan dərk edilməsi və bu məqsədlə tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Rəsm və ya foto canlı insanı əks etdirsə də, onun tam qarşılığı, adekvat əvəzləyicisi deyil və ola da bilməz. Eynilə bunun kimi, nitq diskursun, mətn isə nitqin tam qarşılığı, əvəzləyicisi deyil. Nitq, sadəcə, diskursda ifadə edilən əsas fikri və ona aid ton, intonasiya, pauza və tembləri əks etdirə bilir. Bəzi hallarda ona paralel olaraq kommunikanın açıq şəkildə ifadə etdiyi hiss və həyəcanı da əks etdirməyə qadir. Amma, istənilən halda, diskursun nitqə transformasiyası prosesində onun müəyyən vahid və elementləri mütləq şəkildə atılır və ya ixtisar olunur. Məsələn, sözlü münaqişə edən iki insan real situasiyada müəyyən bir diskurs yaradır. Bu münaqişəyə şahid olan şəxs polisə ifadə verərkən qurduğu nitqdə həmin diskursun bir çox detal və elementlərini ixtisar edir. Bu şəxs diskursun, sadəcə, qısa icmalını, daha doğrusu, orada sözləm, deyim və sözlərlə ifadə edilən əsas hissəsini öz nitqində verməklə kifayətlənir. Bunu da qeyd edək ki, sözləm, deyim və söz həm diskursun, həm də nitqin daxili elementləridir. Əslində nitq və onun yazıya alınması nəticəsində yaranan mətn sadəcə sözləm, deyim və sözlərdən, eləcə də digər dil struktur vahidlərindən ibarət olur. Diskurs isə, bunlardan başqa nitq situasiyasını, yəni nitqdən əvvəl, nitq vaxtı və nitqdən sonra yaranan real situasiya və prosesləri də əhatə edir [Əsgərov: 2018, s. 259-266].

Qeyd etmək lazımdır ki, mətndəki komponentlər arasındakı münasibətlər əsas etibarilə çox sıx və bir-birinin içinə girmiş şəkildə özünü göstərir. Bu münasibətlər qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir. Digər tərəfdən, onların işlənmə məqamları mətnin ən müxtəlif səviyyələrinə aid olur.

Nəticə. Bu məqalədə verilən şərhlər əsasında aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür ki, “anlayış” və “məna” cütlüyü, eləcə də “diskurs”, “nitq” və “mətn” üçlüyünün linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından şərh etmək və onlarla bağlı indiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan problemləri həll etmək mümkündür:

Sübut edilir ki, anlayış və məna eyni gerçəklik vahidi ilə bağlı insan beynində yaranan ilkin və sonrakı təsəvvürdür. İlkin olan anlayışdır və o gerçəklik vahidinin dərk edilməsi zamanı mənimsənilir. Gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yarananda ona ad verilir. Verilən bu ad, təbii ki, söz mahiyyəti daşıyır. Gerçəklik vahidinə məxsus anlam, bundan sonra, eyni zamanda onun adının mənası funksiyasını da yerinə yetirir.

Eyni linqvo-psixoloji mövqedən yanaşmaqla diskurs, nitq və mətn ilə bağlı problemə də aydınlıq gətirmək mümkündür:

1) danışan və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı və bütün təmas imkanlarına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən ünsiyyət nəticəsində diskurs yaranır. Kənardan baxan şəxsin həmin diskursla təması, eynilə gerçəklik vahidi ilə təmasa bərabərdir.

2) danışan və dinləyən şəxslərin qismən məhdud təmas imkanlarına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən ünsiyyət nəticəsində nitq yaranır. Kənardan baxan şəxsin həmin nitqlə təması, eynilə gerçəklik vahidinin şəkli və ya simvolu ilə təmasa bərabərdir.

3) dinləyən şəxsin danışan şəxslə birbaşa təmasının olmadığı şəraitdə informasiya mübadiləsini təmin edən dil vahidləri silsiləsi mətn adlanır. Bu şəkildə reallaşan informasiya mübadiləsində dinləyən şəxsin özü kənardan baxan şəxs statusunda olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. 1974. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 420 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. 2006. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 228 s.
3. Dijk, T.A. van. 1998. Ideology: A Multidisciplinary Approach. L.: Sage, 374 pp.
4. Əsgərov M.B. Diskurs, nitq, mətn və dil əlaqəsi// AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri toplusu, N 1, “Elm və Təhsil”, Bakı 2018, s. 259-266
5. Əsgərov M.B. 2015. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, Elm və təhsil, 192 s.
6. Məmmədov A. 2001. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 144 s.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. 2013. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 78 s.
8. Veysəlli F.Y. 2010. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil: NPM, 141 s.
9. Veysəlli F.Y. 2009. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Mütərcim, 640s.
10. Veysəlli F.Y. 2010. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 272 s.
11. Вейсялли Ф.Я., Бабаев Дж.М. Понятие смысла в лингвофилософских концепциях //Критика и семиотика, 2016, №1, с. 36-43
12. Карасик В.И. О типах дискурса //Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. Трудов ВГПУ. Волгоград: Перемена, 2000, с. 5-20.
13. Кубрякова Е.С. Текст и его понимание //Русский текст. 1994, № 2, с. 18-27.

Mayıl B. ASGAROV
Sevindj R. RZAYEVA

"CONCEPT", "MEANING", "DISCOURSE", "SPEECH" AND "TEXT" AS OBJECTS OF DISCUSSION

Summary

The concept and the meaning, as well as the discourse, speech and the text are explained in terms of the theory of linguo-psychological unity in this article.

It is proved that the concept and the meaning are the first and subsequent perceptions in the human brain about the same unit of reality. The concept is primary and is appropriated during the perception of the unit of reality. It is named when there is a need to provide information about a unit of reality. Of course, this name is the essence of the word. The meaning of the unit of reality henceforward serves as the meaning of its name at the same time.

It is possible to clarify the problem of discourse, speech and text from the same lingvo-psychological point of view:

1) discourse is created as a result of communication in a natural circumstances in which speakers and listeners face each other and have all the means of contact. The contact of the viewer (observer) with that discourse is the same as the contact with the unit of reality.

2) speech is occurred as a result of communication that takes place in a natural circumstances in which speakers and listeners have partially limited contact. The contact of the viewer (observer) with that speech is the same as the contact with the image or symbol of the unit of reality.

3) a series (set) or system of language units that allow the listener to interchange information in the absence of direct contact with the speaker is called a text. In the interchange of information in this way, the listener himself has the status of the viewer (observer).

Key words: *the concept, the meaning, discourse, speech, text.*

Майыл Б. АСКЕРОВ
Севиндж Р. РЗАЕВА

«ПОНЯТИЕ», «СМЫСЛ», «ДИСКУРС», «РЕЧЬ» И «ТЕКСТ» КАК ОБЪЕКТЫ ОБСУЖДЕНИЯ

Резюме

В данной статье пара «концепт» и «значение», а также триединство «дискурс», «речь» и «текст» интерпретируются на основе положений теории лингво-психологического единства.

В статье доказывается, что понятие и смысл - это первая и последующие идеи, которые формируются в мозгу человека по отношению к одной и той же единице действительности. Понятие первично, и оно усваивается в процессе восприятия единицы действительности. Когда возникает необходимость передать информацию о единице действительности, ей присваивается имя. Это имя, конечно же, слово. Понятие единицы действительности, после этого также служит значением этого слова.

Подходя с той же лингвопсихологической точки зрения, вы также можете прояснить проблемы, связанные с дискурсом, речью и текстом:

1) Дискурс возникает в результате общения, которое происходит в естественной среде, где говорящие и слушатели находятся лицом к лицу и общаются, имея все возможные возможности для контакта. Наблюдение за этим процессом равносильно наблюдению за единицей действительности.

2) Речь возникает в результате общения, которое происходит в естественной среде, в которой говорящий и слушающий имеют частично ограниченные возможности для контакта. Наблюдать за этим процессом равносильно тому, чтобы смотреть не на самого человека, а на его фотографию.

3) набор языковых единиц, которые обеспечивают обмен информацией при отсутствии прямого контакта между слушателем и говорящим, называется текстом. При таком обмене информацией слушатель сам имеет статус стороннего наблюдателя.

Ключевые слова: *понятие, значение, дискурс, речь, текст.*